

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.116>

PAREMIOLOGIK BIRLIK GRAMMATIK ARXAIZMNING SAQLOVCHISI SIFATIDA: XORAZM O‘G‘UZ SHEVALARI MATERIALI

Ismailova Anaxon Kamoladdin qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

3-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada paremiologik birlikning morfologik va sintaktik xususiyatlari tahlil qilinadi. Markaziy tezis quyidagicha: paremiya turg‘un birlik bo‘lgani uchun o‘z tarkibidagi grammatik shakllarni jonli nutqdagi o‘zgarishlardan himoyalaydi va natijada til tarixining tabiiy arxiviga aylanadi. Tezis Xorazm o‘g‘uz shevalari materialida sinovdan o‘tkaziladi: qat‘iy kelasi zamonning -ur/-ür shakli, harakat nomining -mak shakli, -quv/-guv yasalmalari hamda chiqish kelishigining -din varianti tahlil qilinadi. Sintaktik sathda shart mayli qolipining ustunligi paremiyaning mantiqiy tabiati bilan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: paremiologik birlik, morfologik arxaizm, qat‘iy kelasi zamon, shart mayli, sintaktik qolip, o‘g‘uz lahjasi, transkripsiya.

Kirish. Paremiyaning grammatik tahlili erkin nutq birliklarining tahlilidan bir jihati bilan tubdan farq qiladi. Erkin gapda so‘zlovchi shakl tanlaydi: u zamonni, maylni va kelishikni o‘z niyatiga qarab belgilaydi. Paremiyada esa tanlov yo‘q — shakl birlik bilan birga tayyor holda keladi va o‘zgartirilmaydi.

Shundan mazkur maqolaning markaziy tezisi kelib chiqadi: paremiya turg‘un birlik bo‘lgani uchun o‘z tarkibidagi morfologik shakllarni jonli nutqdagi o‘zgarishlardan himoyalaydi, natijada tildan chiqib ketgan shakllar paremiya tarkibida saqlanib qoladi. A.A. Potebnya maqolni qisqargan masal deb ta’riflab, unda bir vaqtlar mavjud bo‘lgan kengaytirilgan matnning siqilgan izi saqlanishini ko‘rsatgan edi [3]; grammatik sathda bu qoida yanada aniq ishlaydi.

O‘zbek tilshunosligida maqollarning grammatik xususiyatlari X. Abdurahmonov tomonidan tadqiq etilgan [2]. Olim adabiy til materialida ishlagan; mazkur maqolada esa tahlil sheva materialiga ko‘chiriladi va bu muhim farqni beradi, chunki dialektal fond me’yorlashtirishdan o‘tmagani sababli arxaik shakllarni to‘liqroq saqlaydi.

Fe‘l shakllari va arxaik qatlam. Fe‘l korpusda eng faol turkum hisoblanadi va buning sababi paremiyaning tugallangan hukm ifodalashida: hukm kesimni talab qiladi, kesim vazifasini esa aksariyat hollarda fe‘l bajaradi.

Qat’iy kelasi zamonning -ur/-ür shakli tadqiqot uchun eng qimmatli material hisoblanadi. *Içi kemāni tutgan yarq içidä qálur, Táj át bolgunča ägäsi it bolur, Báj maqtansa, tápílur, joq maqtansa, čápílur* birliklarida u izchil qo‘llanadi [9]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu shakl faol emas, uning o‘rnini -adi egallagan; o‘g‘uz guruhi tillarida esa u asosiy shakl bo‘lib qolgan va F.A. Abdullayev uni o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasiga xos belgi sifatida qayd etgan [1].

Shaklning korpusdagi taqsimlanishi alohida diqqatga loyiq. U asosan «Xorazm folklori» to‘plamidan olingan birliklarda uchraydi; zamonaviy lug‘atda esa sanoqli holatlarda qayd etilgan. Bu taqsimot ikki xil izohlanishi mumkin: yo shakl haqiqatan ham jonli nutqdan chiqib bormoqda, yo zamonaviy to‘plovchilar matnni adabiy me’yorga yaqinlashtirgan. Ikkinchi ehtimol ham hisobga olinishi zarur.

Harakat nomining -mak shakli korpusda sanoqli holatlarda saqlangan: *Ičdä bolgan oyrìqnì tilmäk bolmas* [9]. Hozirgi o‘zbek tilida uning o‘rnini -moq egallagan, o‘g‘uz guruhi tillarida esa -mak asosiy shakl bo‘lib qolgan. Shu qatorga -quv/-guv yasalmalari qo‘shiladi: *Äšäknìj jũki jũñil bolsa, jätquvsì gelür* [9] va *Därd jámánì sančuv, gäp jámánì qanquv* [9]. Bu shakllar bugungi jonli nutqda deyarli qo‘llanmaydi va faqat paremiya tarkibida yashab kelmoqda — maqolaning markaziy tezisi uchun eng bevosita dalil ana shu.

Inkor shakllari korpusda juda faol. -mas/-mäs qo‘shimchasi umumiy inkorni, ya’ni harakatning hech qachon yuz bermasligini bildiradi: *Čumčìqdìn qorqqan tarìq elmäs* [9], *Käfännìj čöntägi bolmas* [10]. Bu shakl paremiyaning qat’iy hukm ifodalash vazifasiga to‘liq mos keladi, chunki u istisnoga o‘rin qoldirmaydi; adabiy tildagi -maydi shakli bilan qiyoslanganda -mas ancha keskin va yakuniy ohangga ega.

-mish shakli alohida vazifa bajaradi: *Er-xátìnnìj urìšìya bosaya kũlärmiš* [10], *Jer qattìq bolsa, hõčiz hõčizdän görärmiš* [8]. U hukmni yumshatadi, chunki aytilayotgan fikrni so‘zlovchining shaxsiy xulosasi sifatida emas, xalq tajribasi sifatida taqdim etadi. Sifatdosh shakllari esa umumlashgan shaxsni yasaydi: -gan sifatdoshi konkret kishini emas, muayyan harakatni bajaruvchi har qanday kishini bildiradi [8].

Ot shakllari va kelishik variant. Ot va uning grammatik shakllari paremiyada fe’lga qaraganda kamroq o‘zgaruvchanlik ko‘rsatadi, ammo aynan shu barqarorlik ularni lahjaviy belgilarni aniqlash uchun qulay materialga aylantiradi.

Kelishik shakllari orasida eng diqqatga sazovori chiqish kelishigining -din variantidir: *Bojnì bár dārāqdin, aqlì joq kōrāqdin* [9], *Čumčìqdìn qorqqan tarìq elmäs* [9], *Tutun ömčädin čìqa* [9]. Uchinchi misoldagi o‘mcha leksemasi mo‘ri, tuynuk ma’nosini bildiradi.

Diqqatga sazovor jihati shundaki, ayni birliklarning adabiy yozuvdagi shakli va transkripsiyadagi shakli mos kelmaydi. Birinchi misolning yozuvi -day qo‘shimchasini ko‘rsatsa, transkripsiyasi *dārāqdin* shaklini beradi. Xuddi shu holat *Ignädin jerdän tujadin šamál ötär* birligida ham kuzatiladi [9]. Bu holat morfologik tahlilda imlo shakliga emas, transkripsiyaga tayanish zarurligini ko‘rsatadi: to‘plovchilar matnni adabiy me’yorga yaqinlashtirib yozganda lahjaviy belgilar yozuvdan yo‘qoladi, transkripsiyada esa saqlanadi.

Sintaktik qolip va uning mantiqiy asosi. Paremiologik birlik gap qolipida quriladi va shakliy jihatdan oddiy gapdan farq qilmaydi. Farq uning yuzaga kelish yo‘lida: erkin gap nutq

jarayonida hosil qilinadi, paremiya esa tayyor holda chaqiriladi. Shu sababli paremiyaning sintaktik qolipi uning mantiqiy modelining tashqi ko‘rinishi sifatida qaraladi [4].

Shart mayli korpusda eng ko‘p uchraydigan shakl hisoblanadi: *Araq qazimasan, átiza suv bármaz*. Bu qolipning ustunligini shunchaki qayd etish yetarli emas, sababini paremiyaning mantiqiy tabiatidan izlash kerak. Paremiya vaziyatlar sinfining belgisi bo‘lgani uchun u shart va natija munosabatini ifodalashga eng moyil; shart qolipi esa bu munosabatni grammatik jihatdan eng iqtisodiy tarzda beradi.

Shart shaklining ikki ko‘rinishi farqlanadi. Ikkinchi shaxs shakli, ya’ni transkripsiyada -*san*, tinglovchiga bevosita qaratiladi va ogohlantirish yoki maslahat ohangini beradi. Uchinchi shaxs shakli esa umumiy qonuniyat bayoniga yaqinlashadi. B.M. Jo‘rayeva murojaat shaklining tanlanishi paremiyaning nutqiy vazifasini belgilashini ko‘rsatgan edi; sheva materiali bu qarashni tasdiqlaydi.

Buyruq mayli ikkinchi o‘rinda turadi va u, qoida tariqasida, inkor shaklida keladi: *Körpänä qarab ájáq uzat* tipidagi ijobiy buyruqlar kamchilikni tashkil etadi. Inkor buyruqning ustunligi paremiyaning ogohlantiruvchi vazifasidan kelib chiqadi: xalq tajribasi ko‘pincha nima qilish kerakligini emas, nimadan saqlanish kerakligini qayd etadi.

So‘roq gaplarning kamligi alohida izohni talab qiladi. Paremiya hukm ifodalaydi, savol esa hukm sanalmaydi — u ma’lumot so‘raydi va javob talab qiladi; turg‘un birlikning esa javobi bo‘lmaydi. Korpusda uchraydigan so‘roq shakllari ham aslida retorik xarakterga ega: *Anadın mehribán qajda, átađın ýamgusár qajda* birligida savol javob talab qilmaydi, aksincha, javobning yo‘qligini ta’kidlaydi. W. Mieder paremiyaning ritorik tuzilishini tavsiflar ekan, aynan shu vositaning ta’sir kuchini ta’kidlagan edi.

Yordamchi so‘zlarning tejamkorligi paremiyaning shakliy xususiyatlaridan biridir. Bog‘lovchilar ko‘p hollarda tushirib qoldiriladi, qismlar esa bevosita yonma-yon qo‘yiladi. Bog‘lovchining yo‘qligi ifodani qisqartiribgina qolmay, qismlar orasidagi munosabatni tinglovchining o‘zi tiklashini talab qiladi, bu esa paremiyaning ta’sir kuchini oshiradi.

Xulosa. Tahlil maqolaning markaziy tezisini tasdiqladi. Paremiya turg‘un birlik sifatida o‘z tarkibidagi grammatik shakllarni himoyalaydi; natijada jonli nutqdan chiqib ketgan qator shakllar — qat’iy kelasi zamonning -*ur/-ür* ko‘rinishi, harakat nomining -*mak* shakli, -*quv/-guv* yasalmalari — faqat paremiya tarkibida yashab qolgan.

Chiqish kelishigining -*din* varianti tahlili metodologik ahamiyatga ega xulosa berdi: bir birlikning adabiy yozuvdagi shakli bilan transkripsiyadagi shakli tizimli ravishda mos kelmaydi. Demak, dialektal paremiologik materialning grammatik tahlili faqat transkripsiya asosida olib borilishi mumkin; imloga tayanish lahjaviy belgilarning yo‘qolishiga olib keladi.

Sintaktik sathda shart qolipining ustunligi paremiyaning mantiqiy tabiatidan kelib chiqadi, buyruq maylining esa asosan inkor shaklida kelishi uning ogohlantiruvchi vazifasi bilan izohlanadi. So‘roq gaplarning kamligi va mavjudlarining retorik xarakteri paremiyada savol hukmga bo‘ysunishini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, Xorazm o‘g‘uz shevalarining paremiologik fondi o‘zbek tili tarixiy grammatikasi uchun tabiiy manba vazifasini bajaradi. Unda saqlangan shakllar yozma

yodgorliklardagi qatlam bilan tipologik jihatdan yaqin turadi va bu yaqinlik dialektal materialning til tarixidagi o‘rnini qayta baholashni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.
2. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ мақолларининг синтактик хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1964.
3. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. – Харьков, 1894.
4. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 236 с.
5. Тарланов З.К. Русские пословицы: синтаксис и поэтика. – Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского университета, 1999.
6. Jo‘rayeva B.M. O‘zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari: Filol. fan. d-ri (DSc) diss. avtoref. – Toshkent, 2019.
7. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004. – 304 p.
8. Норбоева Ш., Саъдуллаева Н., Атабоева М. Хоразм шеваларидаги мақол ва ибораларнинг қисқача изоҳли луғати. – Урганч, 2022. – Б. 84, 98, 99.
9. Xorazm folklori. XI tom / To‘plovchi S. Ro‘zimboyev. – Urganch, 2021. – B. 29–36.
10. Komil Avaz. Mo‘jaz maqollar va naqlar. – Urganch, 2005. – B. 33, 36, 42.